

ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

УДК 340.11

А. Ф. Вишнеўскі

РОЛЯ АКАДЭМІКА А.Я. ВЫШЫНСКАГА Ў ЗАМАЦАВАННІ НАРМАТЫВІСЦКАЙ КАНЦЭПЦЫІ ПРАВА Ў СССР

Сёння ў навуковай літаратуры небагата прац, спецыяльна прысвечаных разгляду пошукаў новага праваразумення не толькі ў першыя паслярэвалюцыйныя гады, але і ў перыяд функцыянавання савецкага палітыка-прававога рэжыму аж да распаду СССР. Мала даследаванняў, у якіх аналізуецца ўплыў негатывных адносін бальшавікоў да прыватнай уласнасці, на выпрацоўку паняцця савецкага права. Практична адсутнічаюць працы, прысвечаныя разгляду прычын адрыву ў навуковых даследаваннях 20-х гг. XX ст. праблем тэорыі права ад праблем тэорыі дзяржавы. Тэзісна асвятляецца месца нарады па праблемах навукі савецкай дзяржавы і права, праведзенай Інстытутам права АН СССР 16–19 ліпеня 1938 г., у выпрацоўцы «правільнай» пазіцыі па пытаннях праваразумення. Між тым у гісторыі пошуку генеральнай лініі савецкага праваразумення гэтая нарада займае выключнае месца. Яе арганізатарам і дырыжорам быў А.Я. Вышыньскі, тагачасны дырэктар Інстытута права і адначасова пракурор СССР.

Асноўная мэта склікання форуму заключалася ў тым, каб у духу патрэбнасцей рэпрэсіўнай практыкі сталінскага палітыка-прававога рэжыму зацвердзіць «адзіна правільную генеральную лінію» ў юрыдычнай навуцы і з гэтых пазіцый пераацаніць і адхіліць усе кірункі і канцэпцыі савецкіх юрыстаў папярэдняга перыяду як «варожыя» і «антысавецкія». Таму вядучай тэмай нарады стала «выкрыццё ворагаў народа», «банды ад тэорыі права», «правакатараў і здраднікаў», да якіх А.Я. Вышыньскі прылічыў А.Г. Гойхбарга, М.В. Крыленку, Я.Б. Пашуканіса, І.П. Разумоўскага, М.А. Рэйснера, П.І. Стучку і інш. Усім ім прад'явілі шэраг абвінавачанняў. Па-першае, названыя юрысты, на думку А.Я. Вышыньскага, сцвярджалі, што з пабудовай сацыялізму класавая барацьба не абстраецца, а затухае, што капіталізм мірна ўрастае ў сацыялізм і што адпаведна апарат прымусу паступова будзе страчваць сваё значэнне. Па-другое, ім ставілася ў віну тое, што яны адмаўлялі магчымасць стварэння сацыялістычнага права, бачылі ў праве выключна буржуазны інстытут. Дадзены тэзіс, паводле А.Я. Вы-

шыньскага, прывёў многіх савецкіх юрыстаў да ідэі аб хуткім адміранні права, што падрывала яго пераўтваральную ролю і культывавала нігілістычныя адносіны да сацыялістычнага права. Па-трэцяе, А.Я. Вышыньскі ўбачыў спробу прававедаў звесці права ці да эканамікі, ці да палітыкі, што скажала сутнасць марксісцкага разумення права.

У цэнтры ўвагі нарады стаяла пытанне аб суадносінах буржуазнага і сацыялістычнага права. Дадзеная праблема не была надуманай, бо, сапраўды, многія савецкія юрысты на чале з Я.Б. Пашуканісам меркавалі, што права па сваёй прыродзе буржуазнае, пры капіталізме наступае яго поўнае развіццё, а ва ўмовах сацыялістычнага грамадства, дзе таварны абмен паступова знікне, права пазбаўляецца аб'ектыўнай асновы свайго існавання і павінна адмерці. З пункту гледжання А.Я. Вышыньскага, буржуазнае права адпавядае капіталістычнай фармацыі і асуджана разам з ёй на гібель. Сацыялістычная фармацыя, якая ўзнікае ўслед за капіталістычнай, нараджае новае сацыялістычнае права – права пераходнага перыяду ад капіталізму да «найвышэйшых ступеняў камунізму», калі дзяржава і права адмруць. Сацыялістычнае права мае рысы буржуазнага ў той меры, у якой праца з'яўляецца крытэрыем каштоўнасцей пры капіталізме і сацыялізме. Аднак па меры ўмацавання сацыялістычных адносін права ўсё больш будзе напаўняцца сацыялістычным зместам. У гэтым сэнсе, робіць выснову А.Я. Вышыньскі, сацыялістычнае права ёсць найбольш дасканалы, найвышэйшы тып права, паколькі адлюстроўвае самы прагрэсіўны тып грамадскіх адносін. А.Я. Вышыньскі абгрунтоўвае ідэю І.В. Сталіна аб тым, што па меры руху савецкага грамадства да камунізму дзяржава і права будуць усё больш умацоўвацца і напярэдадні свайго адмірання дасягнуць найбольшага росквіту.

На нарадзе была сфармулявана пазіцыя ў адносінах да буржуазнай прававой ідэалогіі. Буржуазная юрыдычная думка, паводле А.Я. Вышыньскага, пазбаўлена адзінства і зместу, надзвычай абстрактная, спрабуе пазнаць прававыя з'явы з іх саміх, без сувязі з эканомікай і класавай барацьбой, а таму ўяўляе «блытаніну і хаос». Хоць А.Я. Вышыньскі і заклікае ўзяць у буржуазнай навуцы ўсё каштоўнае, логіка яго разважанняў вядзе да поўнага адмаўлення немарксісцкіх прававых тэорыяў. Правядзенае жорсткай раздзяляльнай лініі паміж марксісцкай тэорыяй дзяржавы і права («сапраўды навуковай») і ўсімі астатнімі («буржуазнымі», «ненавуковымі») павінна было прывесці і прывяло да ізаляцыі і творчага застою айчынай тэорыі права. Выкарыстанне ідэі немарксісцкіх аўтараў, што было характэрна, напрыклад, для П.І. Стучкі ці М.А. Рэйснера, разглядалася як «буржуазны ўхіл».

У асноўным дакладзе, з якім выступіў А.Я. Вышыньскі, і яго ключным слове, а таксама ў іншых выступленнях галоўная ўвага была

ўдзелена выкрыццю тэарэтычных палажэнняў «трацісцка-бухарынскай банды на чале з Я.Б. Пашуканісам, М.В. Крыленкам і шэрагам іншых здраднікаў», пытаннем новага агульнага значэння права і выцякаючым адсюль задачам тэорыі дзяржавы і права і галіновых юрыдычных дысцыплін [1, с. 8]. У тэксце даклада фармулёўка агульнага значэння права дадзена ў наступнай рэдакцыі: «Права – сукупнасць правіл паводзін, выяўляючых волю пануючага класа, устаноўленых ў заканадаўчым парадку, а таксама звычайў і правіл супольнага жыцця, санкцыянаваных дзяржаўнай уладай, прымяненне якіх забяспечваецца прымусовай сілай дзяржавы ў мэтах аховы, замацавання і развіцця грамадскіх адносін і парадкаў, выгадных і патрэбных пануючаму класу» [1, с. 37]. Як бачым, у дакладзе А.Я. Вышынскага адсутнічала азначэнне савецкага права, але прызнавалася прымянімасць агульнага азначэння права і да савецкага права. У канчатковай жа рэдакцыі тэзісаў даклада А.Я. Вышынскага, адобраных нарадай, даецца азначэнне савецкага права ў наступнай фармулёўцы: «Савецкае права ёсць сукупнасць правіл паводзін, якія ўстаноўлены ў заканадаўчым парадку ўладай працоўных, выражаюць іх волю і прымяненне якіх забяспечваецца ўсёй прымусовай сілай сацыялістычнай дзяржавы ў мэтах абароны, замацавання і развіцця адносін і парадкаў, выгадных і неабходных процоўным, поўнага і канчатковага знішчэння капіталізму і яго перажыткаў у эканоміцы, побыце і свядомасці людзей, пабудовы камуністычнага грамадства» [1, с. 183]. Праз 10 гадоў на другой нарадзе навуковых работнікаў-юрыстаў А.Я. Вышынскі даў больш сціслае азначэнне права: «Закон ёсць форма, у якой выяўляецца воля пануючага класа. Права – гэта не адзін закон, а ўся сума ці ўся сукупнасць законаў» [2, с. 321].

Аналіз сутнасці азначэння савецкага права дазваляе сцвярджаць, што новае праваразуменне грунтавалася на двух прынцыпах – класавым і нарматыўным. Разгляд права як «сукупнасці правіл паводзін» (гэта значыць норм), устаноўленых дзяржавай і забяспечаных яе прымусовай сілай, як мага лепш адпавядаў патрэбнасцям умацавання таталітарнага рэжыму, паколькі дазваляў выкарыстоўваць права ў якасці інструмента правядзення волі дзяржавы.

Удзельнікі нарады ў сваіх заўвагах і дапаўненнях да сфармуляванага А.Я. Вышынскім агульнага азначэння права ў прынцыпе не выйшлі за рамкі прапанаванага тыпу праваразумення. Іх прапановы (пры адабрэнні ў цэлым) тычыліся ўнутрытыпалагічных удакладненняў, змяненняў фармулёвак і г.д. Напрыклад, Н.Н. Палянскі, вітаючы прапанаванае азначэнне права ад імя ўсіх «юрыстаў цвярозага розуму», разам з тым выказаўся за замену слоў «правілы паводзін» словам «норма». С.Ф. Кечак'ян, В.С. Тадэвасян і Д.М. Генкін таксама, хоць і ў

некалькі іншых фармулёўках, выказаліся за выкарыстанне ў агульным азначэнні права тэрміна «норма» замест або разам са словамі «правілы паводзін».

Найбольш крытычным у адносінах да пазіцыі А.Я. Вышынскага было выступленне ў спрэчках А.К. Стальгевіча. Ён адзначыў, што прапанаванае А.Я. Вышынскім азначэнне з'яўляецца аднабаковым, бо «не ахоплівае ўсіх асноўных бакоў, усяго значэння права». Канкрэтызуючы гэту агульную заўвагу, А.К. Стальгевіч выказаўся за тое, каб у азначэнні ўтрымлівалася характарыстыка права як узведзенай у закон волі пануючага класа. У гэтай сувязі ён пачаў крытыкаваць «шкоднікаў, ворагаў народа» за прыніжэнне ролі закона і абвінаваціў П.І. Стучку ў тым, што нібыта ён, «па-шкодніцку фармулюючы пытанне аб праве, адкідваў закон, ігнараваў і прыніжаў ролю закона», што «ў яго азначэнні няма палажэння аб ролі і значэнні закона» [1, с. 87]. У духу сваіх ранейшых ўяўленняў А.К. Стальгевіч таксама зазначыў: «...калі гаворыцца аб праве, то нельга абмяжоўвацца адным толькі нарматыўным бокам пытання. Неабходна мець на ўвазе не толькі прававыя нормы, але і прававыя адносіны і прававую ідэалогію» [1, с. 87].

Пасля А.К. Стальгевіча выступілі С.А. Галунскі, М.С. Страговіч, М.А. Аржанаў і інш., якія сталі абвінавачваць ужо яго (Стальгевіча. – А.В.) у падтрымцы поглядаў П.І. Стучкі і Я.Б. Пашуканіса, скажэнні марксізма-ленінізма.

У сваім заключным слове А.Я. Вышынскі адзначыў: «Калі тав. Стальгевіч тут гаварыў, што права ёсць парадак грамадскіх адносін, то гэта не што іншае, як паўтарэнне формулы Стучкі. Калі тав. Стальгевіч гаворыць, што права ёсць форма грамадскіх адносін, ён паўтарае азначэнне Стучкі. Але гэта азначэнне права нельга спалучаць з маім азначэннем права. Прымірыць азначэнне, дадзенае ў маіх тэзісах, з азначэннем права як парадку грамадскіх адносін нельга» [1, с. 163].

Ніхто з выступаўшых не падтрымаў А.К. Стальгевіча. Толькі адна з яго прапаноў (аб праве як волі пануючага класа), што супала з заўвагамі некаторых іншых вучоных, была ўлічана ў канчатковай рэдакцыі агульнага азначэння права і азначэння савецкага права. Пра тое, як было атрымана татальнае адзінства на нарадзе і пашырана на ўвесь «прававы фронт» у якасці загаду, які не абмяркоўваўся, сведчыць пратакольная заўвага да выступлення А.К. Стальгевіча: «Не маючы права па сутнасці змяніць стэнаграму свайго выступлення, лічу неабходным заявіць, што пасля абмеркавання на Нарадзе з азначэннем права тав. Вышынскага цалкам і поўнасю згодны... Праца Наряды, у праватнасці крытыка майго выступлення тав. Вышынскім, дапамаглі мне вызваліцца ад рэшткаў асобных ранейшых памылковых палажэнняў. – Стальгевіч» [1, с. 85].

Азначэнне права, прапанаванае А.Я. Вышыньскім, увайшло ў літаратуру як «нарматыўны» падыход да права. Аднак у адрэдагаваным варыянце яго даклада гаварылася пра правілы паводзін, а не пра нормы. У.С. Нерсянц выказаў меркаванне, што для самога Вышыньскага гэта было пэўнай славеснай страхоўкай ад непатрэбных асацыяцый з «буржуазным нарматывізмам». Па сутнасці ж гэтыя тэрміны былі для яго сінонімамі» [3, с. 297]. Невыпадкова, тлумачачы сваё агульнае азначэнне права, ён сцвярджаў: «Права ёсць сукупнасць правіл паводзін, ці нормаў, але не толькі норм, але і звычаяў і правіл супольнага жыцця, санкцыянаваных дзяржаўнай уладай і абараняемых ёй у прымусовым парадку» [1, с. 37].

Такім чынам, філасофія права А.Я. Вышыньскага з'яўлялася, па сутнасці, крайняй формай этатысцкага пазітывізму. Яна зводзіла ўсё прававое да прадпісанняў і загадаў зверху, бачыла ў праве толькі інструмент дзяржаўнага прымусу. Згодна з «новым» разуменнем права, сфармуляваным А.Я. Вышыньскім у ліпені 1938 г., дзяржава ўстанаўлівае і санкцыянуе юрыдычныя нормы, забяспечвае іх прымусовае выкананне, а значыць, вызначае сутнасць права. Гэта этатысцкая канцэпцыя права выцесніла ўсе іншыя тэарэтычныя пабудовы, перш за ўсё сацыялагічныя падыходы да яго. Новая прававая парадыгма зводзіла на нішто ролю грамадства ў фарміраванні права і юрыдычных інстытутаў. Лёс права быў фактычна поўнаасцю аддадзены дзяржаве, якая разумелася як механізм кіравання і татальнага кантролю над грамадствам.

Дзяржаўнае рэгуляванне ў прававой форме распаўсюджвалася на празмерна шырокую сферу грамадскага жыцця, пакідаючы ўсё менш прасторы для свабоднай ініцыятывы людзей. Адміністрацыйнае імкненне ва ўсё ўмешвацца і ўсюды наводзіць адзіны парадак, ламаць натуральна-гістарычны ход падзей у адпаведнасці з прыдуманымі схемамі ўпарадкавання жыцця дэфармавала і надоўга вывела са строю нармальныя метады прававога рэгулявання.

Калі дапусціць, што канцэптуальны пералом у савецкай тэорыі права, здзейснены ў 1938 г., меў на мэце даць ідэальную канцэпцыю права для таталітарнай дзяржавы, то яна, несумненна, была дасягнута. На тэарэтычным узроўні сувязь права з грамадствам страціла якое-небудзь значэнне, права перамясцілася выключна ў сферу дзяржаўнага быцця. Дагматычная тэорыя права, распрацаваная А.Я. Вышыньскім і прыстававаная да патрэбнасцей адміністрацыйна-каманднага кіравання краінай, ідэалагічна абгрунтавала неабмежаваную ўладу І.В. Сталіна, парушэнні законнасці добра наладжаным прымусова-рэпрэсіўным апаратам дзяржавы (органамі НКУС, судом, пракуратурай і г. д.).

Нарада, якая ператварылася, па сутнасці, у абвінаваўчы працэс супраць многіх юрыстаў-тэарэтыкаў, так сфармулявала галоўны кірунак у

развіцці савецкага права: «Важнейшая задача, якая стаіць цяпер перад усімі навуковымі работнікамі права і дзяржавы, заключаецца ў канчатковым выкарчоўванні і поўнай і канчатковай ліквідацыі ўсіх рэшткаў гэтых правакатарскіх „поглядаў“ і „праграм“, поўным і канчатковым ачышчэнні „аўгіевых канюшняў“ у галіне права, ачышчэнні нашай прававой глебы ад усяго хламу, усяго бруду, усёй гніюснасці варожых „тэорыяў“, якія мелі ў нас хаджэнне па нашай віне, па недапушчальнай даверлівасці нашай да „іх“ аўтараў, якія аказаліся проста-такі паліцэйскімі шпікамі і замежнымі лазутчыкамі і шпіёнамі» [1, с. 8].

На нарадзе была пастаўлена задача завяршыць на аснове ідэй Маркса – Энгельса – Леніна – Сталіна пабудову навукі савецкага сацыялістычнага права, зрабіць яе дзейсным сродкам умацавання савецкай дзяржавы. Паводле А.Я. Вышыньскага, савецкая тэорыя права павінна была стварацца на базе сацыялістычных вытворчых адносін і практыкі сацыялістычнага будаўніцтва. У гэтым сэнсе тэорыя права ёсць юрыдыка-паняцыйнае афармленне асноўных прынцыпаў і каштоўнасцей «сацыялізму, сацыялістычнай рэвалюцыі, сацыялістычнага дзяржаўнага і грамадскага ладу» [1, с. 163]. Адсюль выцякаў прадмет тэорыі дзяржавы і права – сутнасць і заканамернасці развіцця дзяржавы і права, савецкай дзяржавы і права ў асаблівасці, дыктатура пралетарыяту і сацыялістычная дэмакратыя, шляхі ўмацавання савецкай дзяржавы і права, сацыялістычныя праваадносіны і г. д.

Калі Я.Б. Пашуканіс, П.І. Стучка або М.А. Рэйснер дазвалялі сабе інтэрпрэтаваць Маркса і Леніна і нават крытыкаваць іх, то нарада 1938 г. абвясціла курс на абсалютызаванне асобных, часта адвольна ўзятых палажэнняў марксізму, агрубленых і спрошчаных І.В. Сталіным. Народа адкрывала дарогу прымітыўнай апалагетыцы, рабіла небяспечным творчы і крытычны навуковы пошук.

Такім чынам, у канцы 30-х гг. XX ст. у савецкай юрыдычнай навуцы адбылася змена прававой парадыгмы. Замест таго, каб у якасці адносна самастойнай грамадска-дзяржаўнай з'явы наладжваць, упарадкаваць адносіны паміж грамадзянскай супольнасцю і дзяржавай, права апынулася як быццам бы пад дзяржавай, стала часткай яе палітыка-адміністрацыйнага інструментарыя, сродкам афармлення яго каманд.

Разрыў права і рэчаіснасці лагічна вядзе да фетышызацыі прававой нормы, прыпісвання ёй міфічнай здольнасці «тварыць» прававое жыццё, да ўяўлення аб тым, што нібыта юрыдычныя нормы «ствараюцца ў „рэторцы“ заканадаўцы, вырошчваюцца, як штучны крышталі у лабараторных умовах, а затым прыносяцца ў жыццё праз асаблівы механізм прававой рэгуляцыі» [4, с. 74].

Правасвядомасць паступова выпрацавала перабольшанае ўяўленне аб залежнасці вырашэння любой жыццёва важнай праблемы ад нормы і

нарматыўнай базы. Ледзь не кожную няўдачу правапрымянення практыкі сталі тлумачыць недасканаласцю закона, а хібы юрыдычнага рэгулявання, адносіць на рахунак заканадаўца. У нашым жыцці дзіўным чынам перапляліся элементы прававога нігілізму і прававога фетышызму, беззаконнасці і наіўнай веры ў закон як усемагутны сродак вырашэння сацыяльных праблем.

Было б, вядома, перабольшаннем лічыць прапанаваную А.Я. Вышынскім дэфініцыю права прычынай указаных дэфармацый ва ўзаемаадносінах грамадства, дзяржавы і права, але ў цэласнай сістэме таталітарызму ў яе было сваё трывалае, лагічна абгрунтаванае месца. Паводле трапнага выразу доктара юрыдычных навук, прафесара А.А. Цілле, азначэнне паняцця права, дадзенае А.Я. Вышынскім, «панавала ў навуцы пакуль у ёй панавалі сам А. Вышынскі» [5, с. 130].

З некаторай лібералізацыяй грамадскага жыцця ў постсталінскі перыяд звязаны спробы пахіснуць панаванне праваразумення, якое зводзіла права да сукупнасці ўстаноўленых дзяржавай нормаў. Пачынаючы з сярэдзіны 50-х гг. XX ст., у тэорыі савецкага права разгарнулася палеміка паміж прыхільнікамі афіцыйнага праваразумення (напрыклад, С.С. Аляксеў) і тымі, хто выступаў за яго перагляд (С.Ф. Кечак'ян, Я.Ф. Мікаленка, А.А. Піанткоўскі, А.К. Стальгевіч і інш.). Справа, аднак, зводзілася толькі да сутыкнення паміж «вузкім», «нарматыўным» і «шырокім» падыходамі да права. Напрыклад, у процівагу «вузканарматыўнаму» азначэнню, права сталі тлумачыць як адзінства прававой нормы і праваадносін (С.Ф. Кечак'ян, А.А. Піанткоўскі) ці як адзінства прававой нормы, праваадносін і правасвядомасці (А.К. Стальгевіч, Я.Ф. Мікаленка) [6–10]. Нельга не пагадзіцца з думкай беларускага навукоўца У.А. Кучынскага пра тое, «што шырокая трактоўка права некаторымі правазнаўцамі ў 50-я гады ў значнай меры базіравалася на крытыцы нарматыўна-класавага яго азначэння, дадзенага А.Я. Вышынскім, які дапускаў яго выкарыстанне для ажыццяўлення палітычных рэпрэсій, грубага парушэння законнасці» [11, с. 44–45].

Сваёй крытыкай азначэння права 1938 г. прыхільнікі «шырокага» падыходу парушалі манополію афіцыйнага праваразумення і палажылі канец маналітнаму адзінству на прававым фронце. Пачаўся павольны працэс руху ад ранейшай «аднадумнасці» да плюралізму навуковых поглядаў у савецкай юрыспрудэнцыі. Аднак трэба адзначыць, што і праваадносінны, і правасвядомасць, і правапрымяненне ў цэлым нельга ўключаць у паняцце права.

Між тым спробы асудзіць нарматывізм у праве, на наш погляд, не маглі быць паспяховымі, таму што права нязменна нарматыўнае. Любая канцэпцыя, якая ігнаруе гэту акалічнасць, непаўнацэнная. Зразумела, канцэпцыя аб выключна прымусовым характары прававых норм не

вытрымлівае крытыкі. За ёй стаіць адмаўленне агульнасацыяльнай каштоўнасці права, яго выхаваўчай ролі і г. д. Гэта ўся тая ж гіпербалізацыя аднаго з бакоў права, абумоўленая гістарычнымі абставінамі, у якіх фарміраваліся гэтыя ідэі, палітычнай кан'юнктурай. Варта пагадзіцца з прафесарам А.Б. Венгеравым, што «пры ўсіх гэтых палітычных кан'юктурных выдатках, пры ўсёй гэтай „класавай“ і „прымусовай“ гіпербалізацыі і вульгарызацыі ўсё ж лагічна правільным застаецца ў азначэнні права той падыход, які выдзяляе яго нарматыўна-рэгулятыўнае ядро, аб'ектыўную абумоўленасць, узаемасувязь з матэрыяльнымі ўмовамі жыцця грамадства і дазваляе сфармуляваць азначэнне права на гэтай аснове» [12, с. 325].

Неабходна памятаць, што доўгі час тэарэтычныя дыскусіі абходзілі самае галоўнае – этатысцкую сутнасць праваразумення. Паняцце права з часоў вядомай ліпеньскай 1938 г. нарады па пытаннях навукі савецкай дзяржавы і права ў айчыннай юрыдычнай літаратуры практычна не выходзіла за рамкі прававога пазітывізму. Юрыдычная думка круцілася ў прывычным коле ідэй: адны тэарэтыкі не жадалі пакідаць глебу этатысцкага пазітывізму, а другія прапаноўвалі канструкцыі ў духу сацыялагічнага пазітывізму.

У цэлым жа азначэнне агульнага паняцця права 1938 г. і адпаведнае праваразуменне сталі афіцыйнай і агульнаабавязковай пазіцыяй для ўсёй савецкай юрыдычнай навукі, і ўсе адхіленні ад гэтай парадэгмы лічыліся да канца 80-х гг. XX ст. нейкай «ерассю», адыходам ад марксісцка-ленінскага вучэння аб дзяржаве і праве. У гэтай сувязі неабходна адзначыць, што праблема праваразумення у постсавецкіх дзяржавах застаецца актуальнай да сённяшняга дня.

Такім чынам, нарада па пытаннях навукі савецкай дзяржавы і права адбылася ў перыяд масавых палітычных рэпрэсій і парушэння законнасці па ініцыятыве А.Я. Вышынскага, які быў адзіным дакладчыкам на ёй. Знаёмства з матэрыяламі нарады дазваляе сцвярджаць, што лейтматывам даклада пракурора СССР і дырэктара Інстытута права АН СССР А.Я. Вышынскага была ўстаноўка І.В. Сталіна на непазбежнасць абвастрэння класавай барацьбы, максімальнае ўмацаванне карных органаў дзяржавы, якія былі неабходны для таго, каб знішчыць рэшткі так званых эксплуатацыйскіх класаў. Прамова была накіравана на пашырэнне і ўмацаванне прымусовых функцый савецкай дзяржавы і права.

Аналіз матэрыялаў нарады дазваляе найбольш сістэмна ўбачыць погляды А.Я. Вышынскага на розныя праблемы савецкай дзяржавы і права. Сутнасць сацыялістычнага права ён выводзіў з прымату правоў дзяржавы над правамі чалавека, даваў тэарэтычнае абгрунтаванне камандна-валявых і адміністрацыйных метадаў кіравання, даказваў неаб-

ходнасць шырокага прымянення забаронных, катэгарычных норм ва ўрон дазваляльным. Лоўка маніпуліруючы псеўдарэвалюцыйнай фразеалогіяй, А.Я. Вышынскі «выкрыў» «шкодніцтва» ў юрыдычнай навуцы Г.С. Гурвіча, А.Я. Каровіна, М.В. Крыленкі, Я.Б. Пашуканіса, А.А. Піанткоўскага і іншых савецкіх вучоных.

Зводзячы савецкае права толькі да сукупнасці правіл паводзін, якія ўстаноўлены ці санкцыянаваны дзяржавай, А.Я. Вышынскі цалкам ігнараваў праблему суб'ектыўных правоў чалавека. Менавіта ў гэтым патрэбна шукаць прычыны шматгадовай недаацэнкі навуковых распрацовак праблемы правоў і свабод чалавека ў СССР.

Зразумела, што выпрацаванае ў канцы 30-х гг. XX ст. азначэнне паняцця права і адпаведнае праваразуменне, стаўшы афіцыйнай і агульнаабавязковай пазіцыяй савецкіх юрыстаў, ігралі вядучую ролю ў рэалізацыі права і перш за ўсё такой яго формы, як правапрымяненне. Навука і практыка зыходзілі з таго, што правапрымяненне ёсць дзяржаўна-ўладны спосаб арганізацыі ажыццяўлення норм права [13, с. 358]. Менавіта з гэтым прызначэннем непасрэдна звязана сацыяльна-палітычная і юрыдычная характарыстыка правапрымянення. Праз правапрымяняльную дзейнасць, як і праз праватворчасць, дзяржава рэалізуе сваё сацыяльнае прызначэнне. Калі паводле А.Я. Вышынскага права аб'яўляецца прымусовым інструментам у руках улады, воляй пануючага класа для дасягнення палітычных, эканамічных, сацыяльных і іншых мэт, то гэта дасягаецца правапрымяненнем. А калі права падавалася інстытутам прымусу, насілля, то адсюль выцякала неабходнасць дзяржаўнай моцы для забеспячэння рэалізацыі права, асобай ролі чыноўніцкага апарату. У канчатковым выніку гэты апарат прымусу ў 30–50-я гг. XX ст. у СССР быў утвораны.

Нельга забываць і пра тое, што ў правапрымяняльнай дзейнасці важную ролю ігралі пазасудовыя органы: «тройкі», «двойкі», асобныя нарады, калегія НКУС, якія з'яўляліся карным прыдаткам да судовай сістэмы і сумяшчалі адміністрацыйную па сутнасці рэпрэсію з крымінальным судаводствам. Пазасудовыя органы прымянялі пакаранні, прадугледжаныя крымінальным кодэксам, але дзейнічалі па ўласнай, па сутнасці адміністрацыйнай працэдурі. Таму іх можна назваць квазісудовымі органамі. І хоць фармальна адносна стварэння, кампетэнцыі і форм дзейнасці пазасудовых органаў выдаваліся законы і ўрадавыя пастановы, яны супярэчылі элементарным асновам права, згодна з якімі кожны чалавек мае права быць выслуханым судом, абараняцца супраць прад'яўленага яму абвінавачання, абскардзіць вынесены прыгавор.

На падставе пастановы СНК СССР і ЦК УКП (б) ад 17 лістапада 1938 г. «Аб арыштах, пракурорскім наглядае і вядзенні следства» зага-

дам НКУС СССР ад 26 лістапада 1938 года «двойкі» і «тройкі» пры НКУС былі скасаваны. Аднак пазасудовыя функцыі Асобай нарады і калегіі НКУС захоўваліся.

У гады вайны пазасудовая дзейнасць зноў узмацнілася. 15 лістапада 1941 г. Л.П. Берыя ўнёс І.В. Сталіну наступную прапанову: «Прадаставіць Асобай нарадзе НКУС СССР права з удзелам пракурора СССР па справах, якія ўзнікаюць у органах НКУС, аб контррэвалюцыйных злачынствах і асабліва небяспечных злачынствах супраць парадку кіравання ...выносіць адпаведныя меры пакарання, у тым ліку расстрэлу. Рашэнне Асобай нарады лічыць канчатковым» [14, с. 45–46]. І.В. Сталін пагадзіўся з гэтай прапановай.

Толькі ў 1946 г. пастановай пленума Вярхоўнага суда СССР ад 12 ліпеня было ўстаноўлена, што «па агульным сэнсе савецкага крымінальнага заканадаўства пакаранне можа быць назначана судом толькі ў выпадку прызнання падсуднага вінаватым ва ўчыненні пэўнага злачынства». Гэта, як было сказана ў пастанове пленума, адносілася да ўсіх мер крымінальнага пакарання, у тым ліку ссылкі і высылкі, якія маглі быць «прыменены ў судовым парадку па прыгавору суда толькі ў тым выпадку, калі падсудны прызнаецца тым жа прыгаворам вінаватым ва ўчыненні пэўнага злачынства» [15, с. 74]. Тым не менш гэта зусім не паўплывала на дзейнасць пазасудовых органаў. Нібы пастанова пленума адносілася не да іх, а толькі да судаў і пазасудовых рэпрэсіі працяваліся. Гэтыя функцыі захоўваліся і ў МДБ СССР, утворанага ў 1946 г., і ў адзінага МУС СССР, утворанага ў сакавіку 1953 г. Толькі указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 1 верасня 1953 г. Асобая нарада была ліквідавана.

У пасляваенныя гады адмоўна на правапрымяненне ўплывала ўзросшае значэнне падзаконных актаў – загадаў, дырэктыў, інструкцый, – якія часта падмянялі закон, «назіралася практыка скрывання асобных норм крымінальнага права ад грамадскасці шляхам выкарыстання сакрэтных законаў і інструкцый» [16, с. 389]. У пасляваенны перыяд прыкладна дзве трэці загадаў і распараджэнняў Пракуратуры СССР, якія рэгулявалі і пытанні правапрымяняльнай дзейнасці, мелі грыф «сакрэтна» [16, с. 403].

Негатыўна на правапрымяненні адбіваліся наданне рэпрэсіўнаму закону зваротнай сілы і аб'ектыўнае прызнанне адказнасці без віны (объективное вменение). Часта зваротную сілу законам надавалі самі карныя органы, не спасылаючыся ні на якія пастановы [17, с. 159]. Недапушчальнасць надання зваротнай сілы закону, які ўводзіць крымінальную адказнасць або хоць бы ўзмацняе яе, заўсёды прызнавалася элементарным дэмакратычным прынцыпам і замацоўвалася ў нормах крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага заканадаўства многіх дзяржаў.

Яркім прыкладам аб'ектыўнага прызнання адказнасці без віны служыць устанаўленне адказнасці членаў сямей ваеннаслужачых – здраднікаў Радзімы, прадугледжанай пастановай ЦВК СССР ад 1 чэрвеня 1934 г. Названая пастанова парадзіла шырокую карную практыку ў дачыненні да жонак і дзяцей рэпрэсіраваных здраднікаў Радзімы. Аб'ектыўнае прызнанне адказнасці без віны ажыццяўлялася і па іншых катэгорыях спраў. «Крымінальнае права, – піша прафесар М.С. Грынберг, – рабаўладальніцкага, феадальнага і буржуазнага грамадства такога пакарання не ведала і не ведае. Не зазналі рэпрэсій нават сваякі ўдзельнікаў ліпеньскага (1944 г.) заговору супраць Гітлера. Толькі паводле заканадаўства Цыньскага Кітая (III ст. да н. э.) разам з асуджанымі за дзяржаўную здраду караліся смерцю тры пакаленні яго сваякоў – па бацьку, мацеры і жонцы» [18, с. 34].

Справядлівасць патрабуе адзначыць, што ў перыяд да XX з'езда КПСС, да развянчання сталінізму, калі таталітарны палітыка-прававы рэжым функцыянаваў у найбольш адкрытай насільнай форме, нарматыўныя прававыя акты, якія прымаліся, як правіла, праводзіліся ў жыццё. Прычын было дзве. Адна ўнутраная, яна заключалася ў веры большасці людзей у сацыялістычную дзяржаву і яе рашэнні; другая знешняя – масавае прымяненне прымусу і насілля [19, с. 26–97, 193–261]. Як толькі ходам гісторыі сталінізм быў выкрыты і адхілены, абедзве прычыны адпалі. І тады пачаўся працяглы працэс разыходжання паміж словам і справай, паміж прававой нормай і ператварэннем яе ў жыццё. Праўда, грамадства даволі доўга не здагадвалася аб гэтым разыходжанні і прабывала ў перакананні: што вырашана, тое і зроблена. Але ўжо ў 60-я гг. XX ст., з пачаткам сур'ёзных сацыялагічных даследаванняў, ісціна была выяўлена. Не магла не навесці на шлях ісціны і тая відавочная акалічнасць, што кожныя 5–6 гадоў прымаліся тоесныя рашэнні па адных і тых жа пытаннях, напрыклад аб удасканаленні планавання і эканамічнага стымулявання, аб удасканаленні гаспадарчага механізму, аб умацаванні сацыялістычнай дысцыпліны, аб умацаванні мер па ахове грамадскага парадку і барацьбе са злачыннасцю і г. д.

К пачатку 80-х гг. XX ст. невыкананне законаў стала відавочным. Дабраахвотна яны не здзяйсняліся, а час масавага прымянення прымусу і насілля прайшоў.

Асаблівасці правапрымянення ў СССР былі звязаны і з праблемай кіруючай ролі КПСС у сацыялістычным грамадстве. «У правядзенні мэт камуністычнага будаўніцтва, – пісаў В.В. Лазараў, – заключаецца партыйнасць правапрымяняльнай дзейнасці. Гэтым абумоўлена ўзрастаючая роля Камуністычнай партыі, у прыватнасці яе кіруючай і кантрольнай функцыі ў дзейнасці правапрымяняльных органаў» [20,

с. 153–154]. Пры гэтым асабліва ўвага акцэнтавалася на тым, што «прымяненне права ў СССР носіць партыйны характар, таму што яно грунтуецца на законе. Заканадаўства выяўляе волю народа, палітыку КПСС, кіруючая роля якой прызнаецца Асноўным Законом. Улічваючы гэта, можна гаварыць пра прынцыповае супадзенне абавязкаў правапрымяняльніка, што выцякаюць з закона і партыйнай палітыкі» [20, с. 154].

У кантэксце сказанага можна сцвярджаць, што з 1938 г. права сталі разумець як прадукт дзейнасці толькі дзяржавы. І хоць афіцыйна не прадугледжвалася прызнання «свабоды ад права» выканаўча-распарадчых органаў ці службовых асоб, работнікаў дзяржапарату, у рэальнасці дзяржаўныя органы больш былі звязаны не правам, а палітыкай КПСС. На самай справе «партыйнае права», якое змяшчалася ў Статуте і Праграме КПСС, пераступіла ўнутрыпартыйныя рамкі, пашыралася не толькі на членаў партыі. Парушэнне Статута і Праграмы КПСС цягнула нявыгадныя наступствы. Апошнія тлумачылася тым, што названыя дакументы нібыта выяўлялі волю ўсяго народа, карысталіся аўтарытэтам у працоўных. Нельга не пагадзіцца з У.М. Курыцыным, што «калі па дзяржаўнай лініі пракуроры і былі незалежнымі ад мясцовых улад, то па партыйнай лініі яны цалкам падпарадкоўваліся сваім сапраўдным гаспадарам на месцах – першым сакратарам адпаведных партыйных камітэтаў» [21, с. 118]. У працэсе прымянення права службовыя асобы незалежна ад іх партыйнай прыналежнасці кіраваліся партыйнымі дакументамі не таму, што яны з'яўляліся юрыдычна абавязковымі, а таму, што КПСС была кіруючай у СССР. Можна сцвярджаць, што ў Савецкім Саюзе назіралася «прававое вяршэнства» партыйных дакументаў [5, с. 137–142]. Палітыка КПСС, якая прымала заведама нерэальныя праграмы, «асуджала закон на бяссілле, пазбаўляла яго эфектыўнасці, паколькі ігнараваліся аб'ектыўныя прававыя нормы і ствараліся чыста ідэалагічныя юрыдычныя канструкцыі, пазбаўленыя рэальнага сэнсу» [4, с. 106].

Такое становішча стала магчымым у тым ліку і дзякуючы адобраману нарадай 1938 г. праваразумею, з дапамогай якога лягчэй і зручней за ўсё можна была выдаць за права загадныя партыйна-палітычныя і ідэалагічныя ўстаноўкі, нормы і правілы камуністычнай дыктатуры, якая пад шыльдай адміністрацыйна-каманднай сістэмы дажыла да пачатку 90-х гг. XX ст.

Такім чынам, пошукі новага праваразумею ў даваенны перыяд вяліся ў складаных і вельмі супярэчлівых сацыяльна-эканамічных і ідэалагічных абставінах.

У 30-я гг. XX ст. нарматывіўская канцэпцыя права атрымала афіцыйную падтрымку ў СССР. Націск зверху на юрыдычную навуку ўзрастаў, яна павінна была падвесці тэарэтычны падмурак пад сталін-

скі рэжым палітычнага насілля, які к гэтаму часу ўсталяваўся ў краіне. Менавіта ў разглядаемы перыяд А.Я. Вышинскі са сваімі памагатымі зацвердзіў дагматычную тэорыю права, прыстасаваную да патрэбнасцей адміністрацыйна-каманднага кіраўніцтва краінай.

Новая «філасофія права» зводзіла ўсё прававое да прадпісанняў і загадаў зверху, бачыла ў праве перш за ўсё інструмент устанаўлення палітычнай сілы дзяржаўнага апарату, сродак дзяржаўнага прымусу. З лібералізацыяй грамадскага жыцця звязаны імкненні пахіснуць панаванне праваразумення, якое зводзіла права да сукупнасці ўстаноўленых дзяржавай норм. Але ж спробы некаторых даследчыкаў асудзіць нарматыўнізм у праве не маглі быць паспяховымі, таму што права, як бы мы яго ні разглядалі, заўсёды нарматыўнае.

Характарыстыка права пры савецкім палітыка-прававым рэжыме не можа быць зведзена да характарыстыкі толькі тэкстаў нарматыўных прававых актаў, яна павінна ўлічваць і рэальную практыку іх прымянення. Гісторыя наглядна сведчыць аб тым, што органы правапрымянення груба парушалі не толькі агульнапрызнаныя ў свеце асноватворныя інстытуты і прынцыпы права, перш за ўсё крымінальнага, але і асабістае заканадаўства, выдзенае ў гады савецкай улады. Прыходзіцца пагадзіцца з меркаваннем аб тым, што «закон сам па сабе нічога не варта, таму што не можа самарэалізавацца па-за дзеянне ўладных структур, што прымяняюць яго, а тым больш ва ўмовах іх супрацьдзеяння, якія часта выліваюцца ў вужэнне межаў дзеяння крымінальнага і іншага закона» [18, с. 41].

У заключэнне мэтазгодна таксама адзначыць, што юрыдычная навука прызвана актыўна садзейнічаць станаўленню прававой дзяржавы, узбагачэнню і ўмацаванню па-сапраўднаму дэмакратычных і гуманістычных пачаткаў айчыннай прававой сістэмы, правоў і свабод грамадзян. Паспяховае выкананне гэтых задач магчыма толькі на аснове ўсебаковага крытычнага аналізу пройдзенага шляху, поўнага пераадолення застоўных з'яў, памылак, якія мелі месца ў развіцці прававой думкі краіны.

1. Вышинский, А.Я. Основные задачи науки советского социалистического права / А.Я. Вышинский // Основные задачи советского социалистического права : материалы первого совещания науч. работников права, Москва, 16–19 июля 1938 г. – М. : Госюриздат, 1938. – 190 с.

2. Вышинский, А.Я. Вопросы теории государства и права / А.Я. Вышинский. – М. : Госюриздат, 1949. – 419 с.

3. Нерсисянц, В.С. Философия права : учеб. для вузов / В.С. Нерсисянц. – М. : Норма, 2001. – 848 с.

4. Теория права и государства / под ред. проф. Г.Н. Манова. – М. : Изд-во БЕК, 1996. – 336 с.

5. Тилле, А. Право абсурда. Социалистическое феодальное право / А. Тилле. – М. : МП «Конт», 1992. – 240 с.

6. Кечекьян, С.Ф. Нормы права и правоотношения / С.Ф. Кечекьян // Совет. государство и право. – 1955. – № 2. – С. 23–32.

7. Миколенко, Я.Ф. Право и формы его проявления / Я.Ф. Миколенко // Совет. государство и право. – 1965. – № 7. – С. 47–54.

8. Пионтковский, А.А. Некоторые вопросы общей теории государства и права / А.А. Пионтковский // Совет. государство и право. – 1956. – № 1. – С. 14–21.

9. Система советского социалистического права : тезисы / Ин-т права АН СССР. – М. : Госюриздат, 1941. – 296 с.

10. Стальгевич, А.К. Некоторые вопросы теории социалистических правовых отношений / А.К. Стальгевич // Совет. государство и право. – 1957. – № 12. – С. 23–31.

11. Кучинский, В.А. Правоотношение – право или форма его реализации? / В.А. Кучинский // Юрид. журн. – 2005. – № 2. – С. 42–46.

12. Венгеров, А.Б. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов / А.Б. Венгеров. – 3-е изд. – М. : Юриспруденция, 1999. – 528 с.

13. Проблемы теории государства и права : учебник / под ред. С.С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1987. – 448 с.

14. Иванов, Г.М. ГУЛАГ в системе тоталитарного государства / Г.М. Иванов. – М. : МОНФ, 1997. – 227 с.

15. Сборник действующих постановлений Пленума Верховного Суда СССР. 1924–1951 гг. / под ред. А.А. Волина. – М. : Госюриздат, 1952. – 268 с.

16. Соломон, П. Советская юстиция при Сталине / П. Соломон ; пер. с англ. – М. : Рос. полит. энциклопедия, 1998. – 464 с.

17. Кудрявцев, В.Н. Политическая юстиция в СССР / В.Н. Кудрявцев, А. Трусов. – М. : Наука, 2000. – 365 с.

18. Гринберг, М.С. Пределы принуждения (уголовно-правовой аспект) / М.С. Гринберг // Государство и право. – 1994. – № 4. – С. 33–42.

19. Вішнеўскі, А.Ф. Асаблівасці палітыка-прававога рэжыму савецкай дзяржавы і яго вытокі (1917–1953 гг.) / А.Ф. Вішнеўскі. – Мінск : Тэсей, 2006. – 328 с.

20. Лазарев, В.В. Применение советского права / В.В. Лазарев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. – 200 с.

21. Курицын, В.М. История государства и права России. 1929–1940 / В.М. Курицын. – М. : Междунар. отношения, 1998. – 232 с.

УДК 340.1

А.В. Вениосов

ПОНЯТИЕ «ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ ПОСТАНОВЛЕНИЕ» В РЕГУЛИРОВАНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МИЛИЦИИ ПО ОХРАНЕ ОБЩЕСТВЕННОГО ПОРЯДКА В 1921–1931 гг.

Нормативный правовой акт (в различных видах) с первых дней установления советской власти являлся важным источником права. Нельзя сказать, что он был единственным. Органами власти принимались законы, декреты, постановления и т. д. В период установления и упрочения советской власти вопросы законности хотя и вставали на повестку дня, но решались весьма медленно; В.И. Ленин уже в первые дни по-